

УДК 330.34

О.М. Грабчук

*Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара***ГНОСЕОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ
ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ**

У статті характеризуються гносеологічні аспекти розуміння визначеності/невизначеності економічних процесів з позиції трансформації детерміністської парадигми наукового мислення в індетерміністську. Циклічний характер розвитку економічних процесів пояснюється досягненням порогових значень невизначеності.

Ключові слова: детермінізм, невизначеність, парадигма наукового мислення, рівень різноманітності, економічні процеси.

В статье характеризуются гносеологические аспекты неопределённости экономических процессов с позиции трансформации детерминистской парадигмы научного мышления в индетерминистскую. Циклический характер развития экономических процессов объясняется достижением пороговых значений неопределённости.

Ключевые слова: детерминизм, неопределённость, парадигма научного мышления, уровень разнообразия, экономические процессы.

In the article the epistemological aspects of uncertainty of economic processes are characterized from the perspective of transformation of the deterministic paradigm of scientific thinking to indeterministic. The cyclical nature of economic processes is explained by reaching the uncertainty threshold.

Key words: determinism, uncertainty, the paradigm of scientific thinking, the level of diversity, economical processes.

Сучасний розвиток світової економіки загалом та національних економік зокрема свідчить про зростання волатильності економічних процесів на всіх рівнях економічних систем та у всіх її структурних та субструктурних елементах. Свідченням зростання волатильності є зростання частоти та глибини економічних рецесій. Таке зростання пояснюється через деструкцію організаційно-економічного чи/та фінансового механізмів, через розбіжність тенденцій розвитку окремих субструктурних утворень, через досягнення критичних станів розвитку систем, досягнутих в період трансформацій тощо. Неоднозначність інтерпретацій причинно-наслідкових зв'язків між кризовими характеристиками у стані економічних систем дає підстави стверджувати можливість існування глибинного механізму виникнення кризових явищ. Існування такого механізму, на думку автора, пов'язано із загальною визначеністю/невизначеністю економічних процесів. Дуальне розуміння визначеності/невизначеності економічних процесів є логічним наслідком синкретичності парадигми наукового мислення, що розвивається останнім часом. Становлення синкретичності наукового мислення є однією із значущих гносеологічних проблем сучасності. Особливо це стосується осмислення новітніх економічних процесів, трансформаційний характер яких вважається загальним. Тим самим висвітлення гносеологічних аспектів дослідження визначеності/невизначеності економічних процесів є актуальним завданням теоретичного підґрунтя протидії їх рецесійності.

У зв'язку з тим, що проблема взаємозв'язку визначеності і невизначеності займає одне з центральних місць в методології сучасної науки, її дослідженню присвятили свої роботи багато учених. Не дивлячись на дискусійність ряду виникаючих питань, у тому числі і з приводу розуміння самої суті невизначеності, в даний час загальноновизнаною є фундаментальна і універсальна роль невизначеності в науково-

му пізнанні оточуючої нас дійсності. Більш того, саме визнання невизначеності невід'ємною стороною предмету наукового знання, так і самого наукового знання відрізняє сучасну науку від класичної, причому якщо раніше інтерес до цієї проблеми був в основному пов'язаний із законами фізики і, перш за все, таких її розділів, як квантова механіка і термодинаміка, то останнім часом центр тяжіння став переміщатися в економічну сферу.

Невизначеність соціально-економічних процесів, як і невизначеність інших природних процесів, є основою синкретичного світосприйняття, властивого періоду становлення постіндустріальної економіки. Загалом виокремлення причинно-наслідкових підходів у дослідженні економіки стало основою формування сукупності абстрактних знань та відповідної методології наукових досліджень. Детермінізм як парадигма наукового мислення пройшов тривалий період розвитку, починаючи з античності [11, с. 98]. Не дивлячись на багатовікову еволюцію концепції детермінізму, в даний час серед дослідників зустрічаються різні тлумачення цього поняття. Так, В. І. Купців детермінізм визначає як вчення про загальний закономірний зв'язок і причинну обумовленість [8]; Л. Р. Антипенко відзначає, що загальне вчення про детермінізм включає вчення про причинність і закономірність [8]. Ряд інших дослідників під детермінізмом розуміють зв'язок, що виражає залежність речей в їх існуванні і зміні від будь-яких чинників, інакше кажучи, значною мірою ототожнюють детермінізм з вченням про обумовленість об'єктів і відносин з іншими об'єктами і відносинами [2]. Деякі учені вважають, що доцільно виділяти різні форми і види детермінізму. В даний час в літературі виділяють динамічний і статичний детермінізм і причинність [11, с. 101]. Н. А. Мещерякова розрізняє функціональний детермінізм, гуманістичний детермінізм [10], С. Амстердамський (Польща) виділяє загальний і однозначний детермінізм [1]. Класичною, найбільш ємкою і повною моделлю концепції механістичного детермінізму є лапласівський детермінізм, названий так на честь великого ученого минулого століття П. Лапласа. В свою чергу серед сучасних економічних досліджень поширеною є індетерміністський підхід, що заперечує чи визначає як сумнівне існування причинно-наслідкових залежностей між основними параметрами станів економічних систем. Детермініська/ індетерміністська парадигми наукового мислення прямим чином пов'язані з дуальним розумінням визначеності/ невизначеності економічних процесів.

Треба окрему увагу приділити невирішеним частинам проблеми. Ідея про те, що будь-яка подія є обумовленою сукупністю інших подій, і, в свою чергу, обумовлює наступні події, привела до становлення особливого типу мислення, властивого переважно західній цивілізації. Відповідним наслідком концепції детермінізму стало сприйняття соціально-економічних процесів як процесів визначених. Розвиток людського суспільства та дуальне розуміння більшості соціально-економічних процесів приводить до трансформації концепції детермінізму. З одного боку, організація масових досліджень соціально-економічних процесів, можливість опрацювання великих масивів інформації створюють матеріальні основи для підтвердження чи спростування детерміністських теорій соціально-економічного розвитку. З іншого, зростання сили та частоти різних форм економічних рецесій визначають необхідність сприйняття випадкових процесів як об'єктивно властивих економічним системам. Випадковість економічних процесів цілком суперечить механістичному детермінізму. Відповідно утворюється індетерміністська парадигма наукового мислення, коли більшість соціально-економічних процесів сприймають як ви-

падкові, необумовлені жорсткими причинно-наслідковими зв'язками. Становленню індетерміністської парадигми сприяє також трансформація суспільної парадигми та синкретизм не тільки у розв'язанні, а й у постановці актуальної проблематики наукових досліджень.

Метою дослідження є виявлення гносеологічних аспектів визначеності/ невизначеності економічних процесів, що виникають під час трансформації детерміністської парадигми наукового мислення.

Сучасна дуальність у детерміністському/індетерміністському розумінні світу визначила і дуальність у розумінні понять визначеності/невизначеності, особливо стосовно соціально-економічних процесів. З одного боку, детермінізм був усталеною парадигмою наукового мислення, а в межах цієї парадигми невизначеність могла ототожнюватися виключно з неповнотою інформації про об'єкт [11, с. 100]. З механістичної концепції детермінізму випливало, що об'єктивно обумовлених вірогідності і випадковості в природі як таких не існує, існування цих понять пов'язувалося виключно з суб'єктивними причинами і визначалося неповнотою знання індивідуума про якийсь об'єкт [11, с. 100].

Суб'єктивний характер інтерпретації невизначеності на початку ХХ сторіччя яскраво ілюструється у праці Дж. Кейнса [8, с. 284]: «... під невизначеним знанням я не маю на увазі лише відмінності між тим, що знаю напевне, і тим, що лише імовірно. В цьому сенсі гра у рулетку чи виграш в лотерею не є прикладом невизначеності; очікувана тривалість життя теж є лише в певному сенсі невизначеною... Я використовую цей термін у тому сенсі, в якому невизначеними є перспектива війни в Європі, чи ціна на мідь і ставка відсотка через двадцять років, чи стан власників приватного капіталу у соціальній системі 70-х років. Не існує наукового підґрунтя для обчислення певної імовірності цих подій». Суб'єктивно інтерпретує невизначеність і Ф. Найт [4, с. 46]. Таким чином, під невизначеністю розумілась відсутність інформації щодо імовірних подій як стосовно варіантів їх настання, так і стосовно імовірності настання кожного варіанту [13, с. 88].

У індетерміністській концепції вже визначеність трактується як всього лише суб'єктивна оцінка навколишньої дійсності, невизначеність же розуміється як основа всіх процесів, що відбуваються у світі. Економічні системи при цьому сприймаються як організований хаос, що має певні загальні закономірності розвитку, обумовлені тимчасовими взаємодіями елементів. Яскравою ілюстрацією індетерміністської парадигми наукового мислення в економічних науках є теорія хаосу.

Філософський аналіз невизначеності розкриває її дуальність в плані об'єктивної складової та суб'єктивної складової [7, с. 189]. Об'єктивність – це незалежність від свідомості і волі суб'єкта, проте об'єктивність законів суспільного життя не тотожна об'єктивності законів природи, бо дія соціальних законів здійснюється незалежно не тільки від свідомості і волі окремого індивідуума, але і від суспільної свідомості [11, с. 107]. Суб'єктивний чинник не породжує об'єктивний зв'язок, а є лише способом її відтворення. Таким чином суб'єктивність у інтерпретації невизначеності економічних процесів з одного боку породжує більшу (іншу форму) невизначеності, а, з іншого – заперечує її існування. Виникає таким чином логічна суперечність стосовно існування невизначеності, що полягає у запереченні існування невизначеності (як суб'єктивної складової). Теза про те, що невизначеність економічних процесів є породженням їх суб'єктивної інтерпретації чи відсутності

інформації породжує тезу про те, що невизначеність стосується тільки інформації чи сприйняття інформації, а, отже, не існує. Оскільки невизначеність не існує, остільки не може існувати суб'єктивності інтерпретації чи недостатності інформації. Отже з тези про суб'єктивність невизначеності випливає теза про неможливість її існування. Відповідно невизначеність економічних процесів може розглядатись як об'єктивно існуюче чи об'єктивно-суб'єктивне явище. На думку автора, невизначеність економічних процесів існує у взаємному причинно-наслідковому зв'язку з їх визначеністю, що породжує дуальність розуміння визначеності/невизначеності та приводить до необхідності одночасного синкретичного їх сприйняття.

Всі ці характерні особливості взаємозв'язку визначеності і невизначеності властиві економічним процесам як складовій частині і найважливішому елементу соціальної сфери. На різних етапах розвитку суспільства міра невизначеності економічного простору не залишалася постійною і в ході еволюції зазнала істотних змін. Можна констатувати, що у зв'язку з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, ускладненням виробничих процесів, посиленням їх динамізму і мінливості простежується тенденція зростання невизначеності.

Розуміння категорій визначеності та невизначеності еволюційно змінювалось з розвитком парадигми наукового пізнання. Сама категорія невизначеності входить до складу філософських категорій та пов'язана із категоріями якість і кількість, дискретність і континуальність, рух, взаємодія, суперечність, структура і ін. Вважають, що невизначеність має місце тому, що один і той же предмет або процес володіє взаємовиключними властивостями, при цьому, якщо вони кількісно рівні у відношеннях, що виключають один одного, невизначеність абсолютна. Визначеність має місце, коли предмет, процес володіють лише однією з властивостей, що виключають одна одну. Є і інші підходи до визначення категорії невизначеності. Так, П. І. Візир невизначеність трактує як категорію для позначення невідособленості об'єкту в тому або іншому відношенні від інших об'єктів, а також процесів, яким властива зміна різноманітності [3]. У. С. Готт і А. Д. Урсул, підкреслюють, що об'єктивна невизначеність матеріальних процесів обумовлена взаємодією. У зв'язку з цим вони відзначають, що наявність виражених меж, розділеність властивостей і стану можливі лише у разі ізолюваності, відсутності зв'язку, взаємодії [5]. Інше визначення дає Л. М. Гутнер. Він пише, що якщо удатися до гранично коротких дефініцій, то можна вказати, що визначеність виявляється в якісних характеристиках об'єкту або процесу, невизначеність – у відсутності таких характеристик і, отже, в наявності кількісних і якісних дисперсій [6]. Є також інші варіанти і підходи до визначення суті визначеності і невизначеності і виявленню їх взаємозв'язку з іншими загальнонауковими категоріями.

В процесі розвитку має місце перехід від визначеності до невизначеності і далі до невизначеності вищого порядку. Таким чином, невизначеність постійно змінювалась визначеністю, яка в свою чергу породжує нові форми невизначеності. Більш того, діалектика взаємодії цих категорій така, що всяка невизначеність є умовою існування самої визначеності. І навпаки, визначеність є умовою існування невизначеності. Універсальна гнучкість зв'язків і відносин об'єктивної реальності знаходить віддзеркалення в надзвичайній рухливості категорій «визначеність-невизначеність», в їх текучості, взаємопроникненні. Різноманіття відносин, властивих об'єкту, виключає наявність «чистої» визначеності і «чистої» невизначеності. Те, що характеризується визначеністю в одних відносинах, в інших виступає як невиз-

наченість. Таким чином, відносини між атрибутами «визначеність» і «невизначеність» і компонентами відповідної їм категоріальної структури постійно піддаються релятивізації.

Разом з тим, не дивлячись на деяку невизначеність, релятивність і розпливчатість самої дихотомії «визначеність/невизначеність», підсумувавши результати аналізу існуючих підходів до визначення і з'ясування суті цих двох категорій, можна одержати цілком певні висновки. Невизначеність відображає одну з найважливіших сторін об'єктивної реальності, якій властиві такі ознаки, як відсутність різких граней між об'єктами, переважання залежності властивостей і станів один від одного над їх відносною незалежністю, прояв необхідності не як неминучості, а як можливості і випадковості. Хоча склад ознак, що характеризують поняття невизначеності, можна продовжити, все ж таки дані три ознаки достатньо повно визначають це поняття, бо належать до найважливіших.

Різноманіття форм невизначеності відображає об'єктивну складність і багатоваріантність матеріальних процесів, причому змішування різних типів невизначеності може приводити до серйозних методологічних труднощів. Щоб цього не відбувалося, у кожному конкретному випадку необхідний ретельний аналіз і виявлення чинників невизначеності, а також чітка класифікація самих форм невизначеності. Не дивлячись на те, що класифікація може проводитися за різними ознаками, особливе значення має виділення видів визначеності і невизначеності залежно від різних форм руху матерії. Так, невизначеність економічних процесів якісно іншого рівня, ніж невизначеність природних явищ. Є істотні відмінності, втім як і немало загального, усередині різних складових однієї і тієї ж форми руху матерії. Наприклад, якщо розглянути економічні процеси соціальної форми руху матерії, то характер невизначеності процесів тієї чи іншої групи буде вельми різним [11, с. 105].

Абсолютизація невизначеності може розглядатися тільки як ідеалізація. У всіх випадках мається на увазі не абсолютна невизначеність, а відносна. Поняття визначеності і невизначеності відображають певні сторони об'єктивної дійсності, але відображають діалектично. Процес розвитку явищ дійсності йде від простого до складного, від невизначеності до визначеності, але в результаті розвитку виникає лише відносна невизначеність. Діалектичний характер виявляється в тому, що визначеність всякої речі, процесу, явища детермінується процесом розвитку і може бути виражена лише за допомогою всієї сукупності категорій діалектики. Для повнішої характеристики необхідно здійснювати класифікацію різних форм і типів невизначеності [11, с. 106].

Щоправда в залежності від способу виробництва невизначеність економічних процесів має різний механізм та, відповідно, різні форми прояву. Так, інституціональне середовище ринкової економіки має наступні властивості: існування єдиного правового середовища та інформаційна прозорість економічних відносин, низькі адміністративні бар'єри входження до ринку, невисока питома вага тіньового сектору економіки, об'єктивне оцінювання майбутніх результатів. Однак, невизначеність повністю не зникає. В першу чергу це стосується майбутніх фінансових надходжень виробників та волатильності фінансових потоків. Зростання невизначеності скорочує вкладення у виробничі активи довгострокового користування внаслідок їх неліквідності та тривалого терміну окупності. Природно, зменшується рівень виробництва та зайнятості, що породжує певні передумови виникнення ре-

цесії. Саме в цьому І. Розмаїнський вбачає причини циклічності ринкової економіки, а, отже і її невизначеності [12, с. 53]. Для адміністративної економіки більш характерною є невизначеність товарних потоків, з якою стикаються, головним чином, споживачі. Таким чином, застосування механізму централізованого директивного управління національним господарством не ліквідує невизначеність, а лише змінює форми її прояву.

У зв'язку з цим К. Павлов [11, с. 114–115] висловлює гіпотезу про те, що будь-яким соціально-економічним процесам (а можливо, взагалі будь-яким процесам) властивий визначений, мінімально необхідний рівень невизначеності; якщо ж створюються умови, при яких реальний рівень виявляється все ж таки меншим за цей необхідний мінімум (що означає відсутність умов для нормального протікання цих процесів), то відбувається кумулятивне зростання невизначеності, що закінчується обов'язковим руйнуванням ненормальних умов розвитку. Таким чином, кожен процес характеризується визначеною, внутрішньо властивою йому мірою невизначеності, яка може відповідати або не відповідати мірі невизначеності умов, в яких він протікає. Дана гіпотеза знаходить підтвердження в достатньо повно розробленій теорії інформаційної ентропії, в законі збереження енергії (бо кожному соціальному процесу внутрішньо властивий рівень енергії), а також у відомій кібернетичній концепції Р. Ешбі про досягнення необхідної різноманітності як обов'язкової умови ефективного управління. Таким чином, обов'язковою умовою нормального, ефективного протікання економічних процесів є досягнення максимально необхідного рівня різноманітності або невизначеності (очевидно, що ці поняття пов'язані і в якійсь мірі взаємозамінні), причому він повинен відповідати рівню невизначеності умов, в яких цей процес протікає. Оскільки невизначеність є протилежністю визначеності, то відповідність повинна бути і між рівнями визначеності процесу і умовами середовища, в якому він реалізується.

З іншого боку, повинен існувати і максимально необхідний рівень визначеності. Об'єднуючи обидві умови, можна констатувати, що для ефективного протікання процесу необхідно, щоб рівень невизначеності (визначеності) знаходився в якихось розумних межах і був обмежений як знизу, так і зверху. Інакше кажучи, не може бути ні абсолютного хаосу, ні абсолютної зумовленості, і для того, щоб процес нормально розвивався, міра невизначеності і визначеності не повинна перевищувати порогових екстремальних значень.

Дуальне розуміння визначеності/невизначеності як взаємно обумовлених та обумовлюючих перебіг економічних процесів впливає із синкретичності детерміністської/індетерміністської парадигми наукового мислення. Таке дуальне розуміння визначеності/невизначеності економічних процесів усуває логічну суперечність в інтерпретації невизначеності як наслідку суб'єктивності їх сприйняття чи наслідку недостатності інформації. Дуальне розуміння визначеності/невизначеності також дає змогу обґрунтувати зростання невизначеності внаслідок похибок у суб'єктивному сприйнятті об'єктивних даних про перебіг процесів, що, навпаки, підтверджує суб'єктивність невизначеності. Таким чином, визначеність/невизначеність економічних процесів є одночасно існуючими, об'єктивно-суб'єктивними та взаємообумовленими. Дуальність визначеності/невизначеності дає певні підстави стверджувати дуальність і у розумінні якості/кількості, дискретності/континуальності, руху/статичності, взаємодії/протидії стосовно економічних процесів.

Бібліографічні посилання і примітки

1. Амстердамский С. Об объективных интерпретациях понятия вероятности: пер. с польск. / С. Амстердамский // Закон, необходимость, вероятность. – М.: Прогресс, 1967. – С. 13-105.
2. Аскин Я.Ф. Философский детерминизм и научное назначение / Я.Ф. Аскин. – М.: Мысль, 1977. – 188 с.
3. Визир П.И. Определённость и неопределённость как категории материалистической диалектики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / П.И. Визир. – Кишинёв, 1972. – 29 с.
4. Гилбоа И. Вероятность и неопределённость в экономическом моделировании / И. Гилбоа, Э. Постлуэйт, Д. Шмайдлер // Вопросы экономики. – 2009. – № 10. – С. 46–61.
5. Готт В.С. Определённость и неопределённость как категории научного познания / В.С. Готт, А.Д. Урсул. – М.: Мысль, 1972. – 127 с.
6. Гутнер Л.М. Философские аспекты измерения в современной физике / Л.М. Гутнер. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 136 с.
7. Задорожнюк И. Рискология: философская составляющая / И. Задорожнюк, Е. Задорожнюк // Свободная мысль. – 2008. – № 11. – С. 187–192.
8. Кейнс Дж. Общая теория занятости, денег и процента / Дж. Кейнс. – М.: ЭКСМО, 2009. – 960 с.
9. Купцов В.И. Детерминизм и вероятность / В.И. Купцов. – М.: Мысль, 1976. – 148 с.
10. Мещерякова Н.А. Детерминизм и системность / Н.А. Мещерякова // Детерминизм и современная наука; ред. колл. А.С. Кравец и др. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987. – С. 37–61.
11. Павлов К. Влияние неопределённости экономической среды на функционирование производственных процессов / К. Павлов // Общество и экономика. – 2003. – № 4–5. – С. 97–126.
12. Розмаинский И. Неопределённость и институциональная эволюция в сложных экономических системах: посткейнсианский подход / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2009. – № 6. – С. 48–59.
13. Фролова Г. Технологія прийняття управлінських рішень в умовах ризику та невизначеності / Г. Фролова // Вісник Тернопільського державного економічного університету. – 2006. – № 1. – С. 87–93.

Надійшла до редколегії 11.08.2011